

Το συμβολικό στοιχείο στη χρήση του σπηλαιίου Σαρακηνού στην Κωπαΐδα κατά τη Μέση και Νεότερη Νεολιθική

Αδαμάντιος Σάμψων¹ και Στέλλα Κατσαρού-Τζεβελέκη²

Το σπήλαιο του Σαρακηνού βρίσκεται στον βραχώδη όγκο που ορίζει την πεδιάδα της Κωπαΐδας από ανατολάς, στην περιοχή του χωριού Ακραίφνιο, και σε ύψος 100 μ. από το επίπεδο της πεδιάδας (Εικ. 1). Πρόκειται για ένα από τα ελάχιστα μεγάλα σπήλαια της κεντρικής Ελλάδος, που μπορεί να συγκριθεί ίσως μόνο με το Κωρύκειο Άντρο στον Παρνασσό. Αποτελείται από μια τεράστια και ψηλή ενιαία αίθουσα, τουλάχιστον 2.000 τετρ. μέτρων, από μεγάλη σε ύψος και μήκος τοξωτή είσοδο (Εικ. 2) που του εξασφαλίζει φυσικό φωτισμό και απεριόριστη θέα προς την Κωπαΐδα, τον Παρνασσό και προς τα βόρεια (Εικ. 3), και από άπλετο εξωτερικό χώρο με κατηφορική διαμόρφωση.

Οι πρόσφατες έρευνες που διεξάγονται από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας του ΥΠΠΟ και το Πανεπιστήμιο Αιγαίου τα τελευταία δώδεκα χρόνια³ διαπίστωσαν ιδιαίτερα πυκνή χρήση του σπηλαιίου από την Παλαιολιθική περίοδο έως και την Χαλκοκρατία και ειδικά κατά τη Νεολιθική σε όλες τις φάσεις της, πράγμα αναμενόμενο βέβαια, δεδομένου ότι ένα τόσο ευρύχωρο σπήλαιο, με τέτοια πλεονεκτική θέση δίπλα στη λίμνη που εκείνη την περίοδο κάλυπτε την Κωπαΐδα (Εικ. 4), δεν θα μπορούσε να είχε μείνει αναξιοποίητο. Οι νεολιθικοί χρήστες του σπηλαιίου πρέπει μάλλον να αναζητηθούν στους κατοίκους των παραλίμνιων νεολιθικών οικισμών που υποθέτουμε ότι περιέβαλαν την Κωπαΐδα, ίσως σε κάποιον ή κάποιους τύπου Δισπηλιού, που ήταν εγκατεστημένοι στην ακτογραμμή της λίμνης κάτω από το σπήλαιο (Εικ. 3).

Με ιδιαίτερη πυκνότητα, όπως διαπιστώνουμε, το σπήλαιο χρησιμοποιείται ειδικά κατά τη Νεότερη Νεολιθική και μάλιστα στο πρώτο τμήμα της, χονδρικά στα τέλη της 6ης και το πρώτο μισό της 5ης χιλιετίας π.Χ. Κατά την περίοδο αυτή εισάγεται στη θέση μεγάλη ποσότητα και ποικιλία άβαφης και μονόχρωμης κεραμικής οικοσκευής, λίθινα και οστέινα εργαλεία, πλήθος από φυτικά και ζωικά διατροφικά υλικά, αλλά και πολλά γραπτά αγγεία και ειδώλια. Αυτή η σύνθεση ευρημάτων -μια συλλογή από ευρήματα άλλα "κοινά" και άλλα "ιδιαίτερα"- απαντά σε πολλά νεολιθικά σπήλαια του ελλαδικού χώρου όπως στη Σκοτεινή στην Εύβοια,⁴ τη Θεόπετρα Καλαμπάκας,⁵ το Κωρύκειο Άντρο στον Παρνασσό,⁶ το σπήλαιο Κύκλωπα στις Βόρειες Σποράδες,⁷ το Φράγχι⁸ και την Αλεπότρυπα⁹ στην Πελοπόννησο.

Παρότι όμως η παρουσία διακοσμημένης κεραμικής και ειδωλίων σε οικισμούς προκαλεί συνήθως την αναζήτηση συμβολικών δραστηριοτήτων,¹⁰ οι αντίστοιχες ανακαλύψεις σε σπήλαια δεν έχουν μέχρι στιγμής οδηγήσει σε παρόμοιες ερμηνευτικές αναζητήσεις. Το σπήλαιο του Σαρακηνού, όμως, με την ευκαιρία των

¹ Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Λεωφ. Δημοκρατίας 1, Ρόδος 85100.

² Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Υπουργείο Πολιτισμού, Μπουμπουλίνας 20-22, Αθήνα.

³ Σάμψων 2006, 155.

⁴ Σάμψων 1993.

⁵ Κυπαρίσση-Αποστολικά 2000.

⁶ Touchais 1980.

⁷ Sampson 2008 (υπό έκδοση).

⁸ Vitelli 1993 και 1999.

⁹ Παπαθανασόπουλος 1997.

¹⁰ Κωτσάκης 1998.

ευρημάτων του, όπως είναι τα άφθονα γραπτά αγγεία και τα ειδώλια, δίνει την αφορμή για μια νέα συζήτηση πάνω στην ερμηνεία της σχέσης τέτοιων ευρημάτων με τα σπήλαια και για το ρόλο των σπηλαίων στη ζωή του νεολιθικού ανθρώπου.

Συγκεκριμένα, κατά τη MN και NN, με χρονική αφετηρία χονδρικά τα μέσα της 6ης χιλιετίας π.Χ., εισάγεται στο σπήλαιο του Σαρακηνού, παράλληλα προς τα χρηστικά οικιακά σκεύη, τα πιθάρια και τα εργαλεία, πλήθος γραπτών αγγείων με διάφορες παραλλαγές κοσμημάτων, σχημάτων και τεχνικών κατασκευής: μελανά με στιλβωτή επιφάνεια και λευκή βαφή, μελανά με στιλβωτή διακόσμηση (Εικ. 5), πρωτογκρίζα, πρωτοβερνικωτά και αμαυρόχρωμα στη Νεότερη Νεολιθική, καθώς και αγγεία με ερυθρά κοσμήματα σε ανοιχτόχρωμο βάθος στη Μέση Νεολιθική (Εικ. 6).

Τα αμαυρόχρωμα αποτελούν την πλουσιότερη κατηγορία ως προς τη διακόσμηση: είναι φτιαγμένα κυρίως από μελανό μαγκανιούχο χρώμα πάνω σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια και είναι δομημένα σύμφωνα με τη λογική της μετόπης μέσα στην οποία τοποθετούνται ένθετα γραμμικά σχέδια σε συμμετρική διάταξη. Τα σκεύη είναι ως επί το πλείστον αγγεία σερβιρίσματος και φαγητού με μικρό ποσοστό μεγάλων βαθιών αγγείων για μεταφορά, φύλαξη ή αποθήκευση. Τόσο τα αμαυρόχρωμα όσο και οι άλλες ομάδες γραπτών αγγείων ευθυγραμμίζονται πλήρως από πλευράς μορφολογικών χαρακτηριστικών με αντίστοιχα σύνολα από τη Χαιρώνεια,¹¹ την Ελάτεια,¹² τον Ορχομενό,¹³ την Εύβοια¹⁴ και την Αττική, για να μην αναφέρουμε ακόμα και τη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο, πράγμα που υποδηλώνει ότι τους νεολιθικούς πληθυσμούς της κεντρικής Ελλάδος¹⁵ συνδέει ένα υπόβαθρο κοινών παραδόσεων το οποίο φαίνεται ότι διαμορφώνει και την παραγωγή των τοπικών εργαστηρίων.

Για ποιο λόγο όμως χρησιμοποιούνται τα αγγεία αυτά στο σπήλαιο του Σαρακηνού; Η ποικιλία των μεγεθών, σχημάτων και των λεπτομερειών του περιγράμματος δίνει σαφές μήνυμα ότι τα γραπτά σκεύη είχαν συγκεκριμένες πρακτικές χρήσεις και δεν ήταν απλώς διακοσμητικά ή ένα είδος επένδυσης ανταλλασσόμενου πλούτου. Η νεολιθική έρευνα όλο και περισσότερο προσανατολίζεται στην πρακτική χρησιμότητα των γραπτών αγγείων, μάλιστα δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που γραπτά αγγεία άλλων θέσεων έχουν βρεθεί με διατροφικά υπολείμματα, ίχνη φωτιάς και ίχνη χρήσης. Σε τι διαφέρει όμως η χρήση αυτή από τη χρήση των μη διακοσμημένων αγγείων των ίδιων επιχώσεων του Σαρακηνού; Ποιος είναι ο ρόλος των γραπτών αγγείων στις αποθηκευτικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες με τις οποίες συνδέουμε συνήθως τις νεολιθικές εγκαταστάσεις στα σπήλαια; Πώς εντάσσονται οι γραπτές διακοσμήσεις των αγγείων στο έως τώρα διαμορφωμένο ερμηνευτικό μοντέλο που βλέπει τα σπήλαια ως θέσεις λειτουργικές με οικονομικό χαρακτήρα;

Η έως τώρα συζήτηση για τη χρήση των σπηλαίων στη Νεολιθική δεν έχει δώσει επαρκή απάντηση στο ζήτημα. Σε περιπτώσεις άλλων σπηλαίων με παρόμοια ευρήματα, όπως λ.χ. στο Κωρύκειο Άντρο στον Παρνασσό και στο σπήλαιο Σκοτεινή στην κεντρική Εύβοια, έχει δώσει έμφαση στην τυπολογική παρουσίαση και τον οικονομικό ρόλο των κεραμικών δοχείων για την εξυπηρέτηση της παραγωγής και της συντήρησης των χρηστών τους. Κάποια διαφορά όμως πρέπει να υπάρχει για να δικαιολογείται η ύπαρξη της γραπτής κεραμικής: ενδεχομένως τη

¹¹ Σωτηριάδης 1908.

¹² Σωτηριάδης 1908, Weinberg 1962.

¹³ Kunze 1931.

¹⁴ Σάμψων 1977 και 1993.

¹⁵ Phelps 2004, 94-95.

διαφορά αυτή πρέπει να την αναζητήσουμε στο πεδίο των νοημάτων και των συμβολισμών των αγγείων, το οποίο έως τώρα μας διαφεύγει.

Στην προσπάθεια αυτή ιδιαίτερα μας διευκολύνει μια άλλη κατηγορία ευρημάτων η οποία αφθονεί στον Σαρακηνό. Πρόκειται για τα ειδώλια. Το σπήλαιο έχει αποδώσει πλήθος νεολιθικών ειδωλίων σε θραύσματα, που περιλαμβάνουν κεφαλές και σώματα ανδρικών και γυναικείων μορφών, σε διάφορους τύπους και μεγέθη.¹⁶

Δύο σπάνιοι τύποι βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του 2005 (Εικ. 7): Πρόκειται για ένα τμήμα ψηλής βάσης η οποία φέρει ιθυφαλλικά σύμβολα και ένα μεγάλο ωοειδές κεφάλι ειδωλίου, με έντονα φυσιοκρατικά χαρακτηριστικά. Από το ύψος του γύρω στα 15 εκ. υπολογίζουμε ότι ολόκληρο το ειδώλιο θα ήταν πάνω από 50 εκ., μέγεθος που απέχει κατά πολύ από τον συνήθη μέσο όρο των νεολιθικών ειδωλίων. Τέτοια μεγέθη ειδωλίων συναγωνίζονται πλέον τα νεολιθικά αγαλματίδια της Συροπαλαιστίνης και του Άνω Ευφράτη, όπου υπάρχει μακρά παράδοση κατασκευής μεγάλων ειδωλίων έως ακόμα και το φυσικό μέγεθος, παράδοση η οποία μέχρι τώρα δεν είχε βρει το αντίστοιχό της στον αιγαιακό χώρο.

Εντυπωσιακή όμως υπήρξε και η ανασκαφική περίοδος του 2006 κατά την οποία βρέθηκαν δεκάδες ακέραια ή κατά το ήμισυ σωζόμενα ανθρωπόμορφα ειδώλια, ως επί το πλείστον ανδρικά, με πλήθος φυσιοκρατικών λεπτομερειών.

Συμπέρασμα

Το σπήλαιο του Σαρακηνού επομένως είναι σημαντικό για τη νεολιθική έρευνα όχι μόνο γιατί αποκαλύπτει μία ακόμα περίπτωση σπηλαιοκατοίκησης, αλλά γιατί από τη σύνθεση των ευρημάτων του δίνει την αφορμή μιας συζήτησης πάνω στο ρόλο των αντικειμένων με συμβολικό χαρακτήρα στα σπήλαια και γενικότερα πάνω στη νοηματική ή συμβολική διάσταση του υλικού πολιτισμού, συζήτηση που δεν έχει επαρκώς καλυφθεί έως τώρα.

Αυτό συμβαίνει γιατί ακόμα σήμερα η ερμηνεία της χρήσης των σπηλαίων βασίζεται στην οικονομική προσέγγιση ακολουθώντας παλαιότερα ερμηνευτικά πρότυπα: σύμφωνα με το μοντέλο αυτό τα σπήλαια αξιοποιούνται ως δορυφορικές θέσεις μόνιμων γειτονικών τους οικισμών προκειμένου να εξυπηρετήσουν βοηθητικά προς αυτούς μια σειρά από λειτουργικές ανάγκες, όπως το μάντρινσμα των ζώων, η αποθήκευση της αγροτικής παραγωγής και η ευκαιριακή κατοίκηση. Τα σπήλαια επομένως στεγάζουν αγαθά κρίσιμα για την επιβίωση της κοινότητας και ενδεχομένως αποτελούν τον τόπο όπου γίνεται η επεξεργασία τους, ως εκ τούτου αποκτούν οικονομική σημασία. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, τα εργαλεία, τα διατροφικά κατάλοιπα, η κεραμική, τα στρωματογραφικά στοιχεία όπως τα δάπεδα, οι κόγχες και οι εστίες, θεωρούνται ότι εξηγούνται επαρκώς από τη λειτουργία τους και από την απόδοση σε αυτά μιας αυξημένης οικονομικής αξίας λόγω της συμβολής τους στην επιβίωση και άνθηση της κοινότητας.

Σύμφωνα επομένως με το πρότυπο αυτό το σπήλαιο του Σαρακηνού εξυπηρετεί τον παραλίμνιο πληθυσμό της Κωπαΐδας για τη στέγαση ζώων, την αποθήκευση της παραγωγής, ίσως και για κάποια παροδική κατοίκηση. Δεδομένου μάλιστα ότι ο ζωτικός χερσαίος χώρος για βόσκηση και καλλιέργειες ανάμεσα στη λίμνη και στα απροσπέλαστα βράχια που ορθώνονται κοντά στην ακτογραμμή ήταν περιορισμένος, το σπήλαιο του Σαρακηνού και ο εξωτερικός του άνετος περίβολος μπορεί να πρόσφεραν διευκόλυνση χώρου. Τα κεραμικά δοχεία φύλαγαν,

---

¹⁶ Πλήθος ειδωλίων από το σπήλαιο αναφέρει και ο πρώτος ανασκαφέας του, Θ. Σπυρόπουλος 1973α και β.

μετέφεραν, σέρβιραν ή "μαγείρευαν" τον διατροφικό πλούτο, τα εργαλεία τον επεξεργάζονταν, οι εστίες δημιουργούσαν τις απαραίτητες συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων και συντήρησης ή παρασκευής των τροφικών υλικών. Τα μη χρηστικά στοιχεία της κεραμικής, δηλαδή οι διακοσμήσεις, πάλι σύμφωνα με το μοντέλο, είχαν στόχο να αυξήσουν την οικονομική αξία των αγγείων για να τα καταστήσουν και αυτά πλούτο, ενώ τα ειδώλια ήταν επικλήσεις ευκαρπίας για την προστασία και τον πολλαπλασιασμό του.

Η παρουσία όμως στο Σαρακηνό κατεξοχήν συμβολικών αντικειμένων όπως τα ειδώλια και τα γραπτά αγγεία θέτει και το ερώτημα εάν στο σπήλαιο λαμβάνουν χώρα και μη λειτουργικές δράσεις, δηλαδή δράσεις κατεξοχήν συμβολικές, ίσως και με στοιχεία τελετουργίας ή ιερότητας. Τα ειδώλια και τα αγγεία ίσως συμμετέχουν στο πρακτικό μέρος αυτών των συμβολικών εκδηλώσεων και «εικονίζουν» μέσα από τα κοσμήματα και τις αναπαραστάσεις τους τα ιδιαίτερα συμβολικά νοήματα του ντόπιου πληθυσμού. Είναι ελκυστικό να υποθέσουμε ότι το ιδιαίτερο περιβάλλον του σπηλαίου και η σημασία του για τη ζωή της κοινότητας έχουν προσδώσει σ' αυτό μια αίσθηση δέους μαζί με φορτισμένα νοήματα, τα οποία ωστόσο μπορεί να μην είμαστε ποτέ σε θέση να γνωρίσουμε εις βάθος. Ήδη στο σπήλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα Αλοννήσου η ανεύρεση κατάκοσμων αγγείων σε μη χρηστικό σημείο του σπηλαίου έθεσε το ίδιο ερώτημα και οδήγησε σε μια σειρά από υποθέσεις για συμβολικές πρακτικές στο σπήλαιο.¹⁷

Είτε πρόκειται για έκφραση προλήψεων και δεισιδαιμονιών, είτε για κάποια μορφή θρησκείας, είτε για συμβολισμούς της αναπαραγωγής και της ευκαρπίας, οι δράσεις αυτές καθιστούν τον Σαρακηνό –και κάθε τέτοιο σπήλαιο- συμβολικό τόπο σε μια τοπική μυθολογία. Δυναμικοί παράγοντες για τη διαμόρφωση και την επιβίωση των συμβολισμών του σπηλαίου μέσα στην κοινωνία είναι η παράδοση και η επικοινωνία. Η παράδοση «χτίζει» τους συμβολισμούς αυτούς χρησιμοποιώντας τους ιδιαίτερους κώδικες που έχει διαμορφώσει ο συγκεκριμένος πληθυσμός μέσα στην διαδρομή του στο χρόνο. Η επικοινωνία σε κάθε της μορφή, σαν οικονομική ή σαν κοινωνική σχέση, ανταλλαγή, συνένωση, ομαδική εργασία, γνωριμία, συνάντηση, συνεστίαση, γιορτή, συμμαχία, φιλία ή αντίθεση, πολλαπλασιάζει, διαδίδει, εμπλουτίζει και μετασχηματίζει τους συμβολισμούς που υπάρχουν σχετικά με το σπήλαιο, ατομικούς ή ομαδικούς, καθώς αυτοί μεταφέρονται ή ανταλλάσσονται μέσα στην γεωγραφική εμβέλεια όπου οι χρήστες του Σαρακηνού κινούνται και αναγνωρίζονται.

Βιβλιογραφία

- Katsarou-Tzeveleki, S. 2008 (υπό έκδοση). Early Neolithic weavers paint. Youra red painted patterns as markers of local group's identity. Στο: Sampson 2008.
- Kunze E. 1931. *Orchomenos II. Die neolithische Keramik*. München.
- Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν. 2000. *Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνα, 1987-1998*, Αθήνα.
- Κωτσάκης Κ. 1998. Ορατοί άνθρωποι, αόρατες ιδέες: Οικήματα και πρακτικές στο νεολιθικό Σέσκλο. Στο: *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου στη μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη, Θεσσαλονίκη-Καστοριά, 26-28 Νοεμβρίου 1998*, Θεσσαλονίκη, 155-161.
- Παπαθανασόπουλος Γ. (εκδ.) 1997. *Το νεολιθικό Μουσείο Δυρού*, Αθήνα, ΤΑΠΑ.

¹⁷ Katsarou-Tzeveleki, 2008 (υπό έκδοση).

- Phelps B. 2004. *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece*, Oxford. BAR Intern. Series 1259.
- Σάμψων Α. 1977. Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό της Βάρκας Ψαχνών, *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών* 21, 4-60.
- Σάμψων Α. 1993. *Σκοτεινή Θαρρουνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα.
- Σάμψων Α. 2006. *Προϊστορία του Αιγαίου. Παλαιολιθική – Μεσολιθική – Νεολιθική*, Αθήνα (εκδ. Ατραπός).
- Sampson A. (εκδ.) 2008 (υπό έκδοση). *The Cave of Cyclops on the Island of Youra, Greece. Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern Aegean Basin. Τόμος I: Intra-Site Analysis, Local Industries and Regional Site Distribution*, Philadelphia. Institute for the Aegean Prehistory.
- Σπυρόπουλος Θ. 1973α. Σπηλιά Σαρακηνού Κωπαΐδος, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 28, *Χρονικά*, τόμ. Β1, 263-264, πίν. 214-216.
- Σπυρόπουλος Θ. 1973β. Εισαγωγή εις την μελέτην του Κωπαΐδικού χώρου, *ΑΑΑ* 6, 201-214.
- Σωτηριάδης Γ. 1908. Προϊστορικά αγγεία Χαιρωνείας και Ελατείας, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 63-69.
- Touchais G. 1981. *L'ancre corycien, I*. Paris. BCH Suppl. 7.
- Vitelli, K. D. 1993. *Franchthi Neolithic Pottery I: Classification and Ceramic Phases 1 and 2*. Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press. Franchthi Cave Fasc. 8.
- Vitelli, K. D. 1999. *Franchthi Neolithic Pottery II: The Later Ceramic Phases 3 to 5*. Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press. Franchthi Cave Fasc. 10.
- Weinberg S. S. 1962. Excavations at prehistoric Elateia, 1959, *Hesperia* 31, 158-209.

Λεζάντες

- Εικ. 1.** Η θέση του σπηλαίου Σαρακηνού στην ανατολική πλευρά της Κωπαΐδας.
- Εικ. 2.** Η είσοδος του σπηλαίου.
- Εικ. 3.** Θέα προς την Κωπαΐδα από το σπήλαιο.
- Εικ. 4.** Χάρτης της λίμνης Κωπαΐδας σε σχέση με το σπήλαιο.
- Εικ. 5.** Αγγεία με στιλβωτή διακόσμηση της Νεότερης Νεολιθικής, από το σπήλαιο.
- Εικ. 6.** Γραπτή κεραμική της Μέσης και Νεότερης Νεολιθικής από το σπήλαιο.
- Εικ. 7.** Τμήματα ειδωλίων από το σπήλαιο.